

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Boaventura de Sousa Santos*

Η τραγική διαφάνεια του ιού†

Μετάφραση: Αθηνά Μιχαλακέα‡

Οι σημερινές πολιτιστικές, πολιτικές και ιδεολογικές συζητήσεις είναι εμποτισμένες με μια παράξενη αδιαφάνεια, πρόκειται για το αποτέλεσμα της απομάκρυνσής τους από τη χειροπιαστή καθημερινή εμπειρία της συντριπτικής πλειοψηφίας των ανθρώπων – των απλών πολιτών, *la gente de al pie*§ όπως τους λένε στη Λατινική Αμερική. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για την πολιτική, η οποία ενώ υποτίθεται ότι είναι ο διαμεσολαβητής μεταξύ των ιδεολογιών, των αναγκών και των προσδοκιών των πολιτών, στην πραγματικότητα αποφεύγει αυτόν τον ρόλο. Την όποια διαμεσολάβηση εξακολουθεί να ασκεί, την ασκεί για τις ανάγκες και τις προσδοκίες των αγορών, στο όνομα δηλαδή εκείνου του άμορφου, τερατώδη μέγα-πολίτη που κανείς ποτέ δεν είδε, άγγιξε ή μύρισε, εκείνου του παράξενου πολίτη που είναι προικισμένος με δικαιώματα αλλά όχι με υποχρεώσεις. Είναι σαν είχαμε τυφλωθεί από το φως τους. Έπειτα, ξαφνικά, ξέσπασε η επιδημία, το φως των αγορών έσβησε και από το σκοτάδι – το απειλητικό σκοτάδι που παραμόνευε εάν δεν δηλώναμε την υπακοή μας σε αυτές – αναδύθηκε μια νέα λάμψη: η διαύγεια της πανδημίας και

---

* Ο Boaventura de Sousa Santos είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στην Οικονομική Σχολή του πανεπιστημίου της Κοϊμπρά (Πορτογαλία), επίτιμος διδάκτωρ Νομικής του πανεπιστημίου του Ουισκόνσιν – Νομική Σχολή του Μάντισον και του πανεπιστημίου του Γουόρικ.

† Δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα [Critical Legal Thinking](#) στις 6 Απριλίου 2020 με τίτλο *The Tragic Transparency of the Virus*.

‡ Δικηγόρος, Διδακτορική φοιτήτρια Κριτικής Θεωρίας του Δικαίου, Birkbeck, University of London

§ Σ.τ.Μ.: «οι άνθρωποι που στέκονται όρθιοι», οι άνθρωποι του μόχθου.

των φαντασμάτων που φέρνει στο φως. Όσα μας επιτρέπει να δούμε καθώς και ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύονται και αξιολογούνται θα καθορίσουν το μέλλον του πολιτισμού στον οποίο ζούμε. Σε αντίθεση με άλλα φαντάσματα, αυτά είναι πραγματικά και ήρθαν για να μείνουν.

Η πανδημία είναι μια αλληγορία

Το κυριολεκτικό νόημα της πανδημίας του κοροναϊού είναι ο διάχυτος χαοτικός φόβος και ο απεριόριστος θάνατος που προκαλείται από έναν αόρατο εχθρό, στην πραγματικότητα, όμως, λέει κάτι πολύ περισσότερο από αυτό. Θα αναφέρω μόνο μερικές από τις σημασίες που εμπεριέχει. Ο αόρατος παντοδύναμος μπορεί να είναι είτε απείρως μεγάλος (ο θεός των θρησκειών της Βίβλου), ή μπορεί να είναι απείρως μικρός (ο ιός). Μια άλλη αόρατη πανίσχυρη ύπαρξη, ούτε μεγάλη ούτε μικρή, γιατί είναι δύσμορφη, προέκυψε πρόσφατα: οι αγορές. Όπως ο ιός, μεταλλάσσεται με ύπουλο και απρόβλεπτο τρόπο και, όπως ο Θεός (Αγία Τριάδα, ενσαρκώσεις), είναι συγχρόνως ένα και πολλαπλό. Αν και μοναδικό, εκφράζεται μέσω της πολλαπλότητάς του. Σε αντίθεση με τον Θεό, οι αγορές είναι πανταχού παρούσες σε αυτόν τον κόσμο και όχι στη μετά θάνατον ζωή και, αντίθετα από τον ιό, είναι μια ευλογία για τους ισχυρούς και μια κατάρα για όλους τους υπόλοιπους (τη συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων και του συνόλου της μη ανθρώπινης ζωής). Αν και πανταχού παρόντα, όλα αυτά τα αόρατα όντα στεγάζονται στον δικό τους συγκεκριμένο τόπο: ο ιός στα σώματα, ο Θεός στους ναούς, οι αγορές στα χρηματιστήρια. Έξω από αυτούς τους τόπους, ο άνθρωπος είναι ένα υπερβατικό άστεγο ον.

Ο άνθρωπος και το σύνολο της μη ανθρώπινης ζωής, από την οποία εξαρτάται η επιβίωση του ανθρώπου, όντας υποταγμένοι σε τόσα πολλά απρόβλεπτα και παντοδύναμα όντα είναι εξαιρετικά εύθραυστοι. Εάν όλα αυτά τα αόρατα όντα παραμείνουν ενεργά, η ανθρώπινη ζωή θα βρεθεί σύντομα (και ίσως βρίσκεται ήδη) υπό εξαφάνιση. Υπόκειται σε μια εσχατολογική τάξη και το τέλος της πλησιάζει. Η άγρια θεολογία που υφαίνεται γύρω από αυτή την εσχατολογία περιέχει διάφορα επίπεδα αορατότητας και αβεβαιότητας. Ο Θεός, ο ιός και οι αγορές είναι οι μορφές που συνθέτουν το τελευταίο βασίλειο, το πιο αόρατο και απρόβλεπτο, αυτό της βασιλείας της ουράνιας δόξας ή της έσχατης Πτώσης. Μόνο όσοι σωθούν, οι δυνατότεροι από όλους (οι πιο άγιοι, οι πιο δυνατοί, οι πιο πλούσιοι) θα καταφέρουν να ανυψωθούν. Κάτω από αυτό το βασίλειο βρίσκεται η βασιλεία των αιτίων. Είναι το βασίλειο της διαμεσολάβησης μεταξύ του ανθρώπου και του μη ανθρώπινου. Η αορατότητα εδώ είναι μικρότερη, αλλά δημιουργείται από έντονα φώτα που ρίχνουν παχιές σκιές στο βασίλειο. Αυτό το βασίλειο αποτελείται από τρεις μονόκερους. Αυτά έλεγε ο Leonardo Da Vinci για τον μονόκερο:

Ο μονόκερος, μέσα από την αδράνειά του και χωρίς να ξέρει πώς να ελέγχει τον εαυτό του, από την αγάπη του στις όμορφες παρθένες, ξεχνά την αγριότητα και τη βιαιότητά του· και παραμερίζοντας τον φόβο του, θα πλησιάσει μια καθιστή κόρη και θα κοιμηθεί στην αγκαλιά της, κι έτσι οι κυνηγοί θα έρθουν για εκείνον.

Εν ολίγοις, ο μονόκερος είναι παντοδύναμος, άγριος και δυνατός, αλλά έχει μια αδυναμία, καθώς υποκύπτει στην πανουργία εκείνων που είναι σε θέση να τον εντοπίσουν.

Οι τρεις μονόκεροι είναι, και ήταν ήδη από τον 17^ο αιώνα, ο καπιταλισμός, η αποικιοκρατία και η πατριαρχία — οι βασικές εκδοχές της κυριαρχίας. Προκειμένου να διοικούν αποτελεσματικά, πρέπει και αυτοί να είναι ασυγκράτητοι, άγριοι και επιρρεπείς στο να βγαίνουν εκτός ελέγχου, όπως προειδοποιεί ο Da Vinci. Παρόλο που είναι πανταχού παρόντες στη ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών, είναι ουσιαστικά αόρατοι, όπως αόρατη είναι και η ουσιαστική διασύνδεση μεταξύ τους. Η αορατότητα αυτή είναι αποτέλεσμα μιας κοινής λογικής, ενσταλαγμένης στους ανθρώπους μέσω της εκπαίδευσης και της μόνιμης κατήχησης. Αυτή η κοινή λογική είναι συγχρόνως αυταπόδεικτη και αυτοαναιρούμενη. Όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι (έτσι λέει ο καπιταλισμός)· αλλά δεδομένου ότι υπάρχουν φυσικές διαφορές μεταξύ τους, η ισότητα μεταξύ κατώτερων δεν μπορεί να είναι η ίδια με την ισότητα μεταξύ ανωτέρων (έτσι λένε η αποικιοκρατία και η πατριαρχία). Αυτή η κοινή λογική ήταν παρούσα εδώ και πολύ καιρό, και μάλιστα με το ζήτημα έχει ασχοληθεί και ο Αριστοτέλης, αλλά στη ζωή των απλών ανθρώπων δεν μπήκε παρά μόνο κατά τον 17ο αιώνα, πρώτα στην Ευρώπη και στη συνέχεια σε όλο τον κόσμο.

Σε αντίθεση με ό,τι πίστευε ο Da Vinci, η αγριότητα των τριών μονόκερων δεν πηγάζει μονάχα από την ωμή βία. Προέρχεται επίσης από την πανουργία που τους επιτρέπει να εξαφανίζονται ενώ παραμένουν ζωντανοί, ή να φαίνονται αδύναμοι ενώ εξακολουθούν να είναι ισχυροί. Η πρώτη μορφή της πανουργίας εμφανίζεται μέσα από την πολλαπλότητα των τεχνασμάτων. Έτσι, για παράδειγμα, ο καπιταλισμός έμοιαζε να εξαφανίζεται από ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη μετά τον θρίαμβο της Ρωσικής Επανάστασης, αλλά αποδείχτηκε ότι απλώς βρισκόταν σε χειμερία νάρκη μέσα στη Σοβιετική Ένωση ενώ συνέχιζε να την ελέγχει απ' έξω (οικονομικός καπιταλισμός, καταστολή εξεγέρσεων). Στις μέρες μας, ο καπιταλισμός έχει φτάσει στο απόγειο της ζωτικότητάς του μέσα στους κόλπους του ίδιου του παντοτινού εχθρού του, του κομμουνισμού, σε μια χώρα — την Κίνα— που σύντομα θα γίνει η μεγαλύτερη οικονομία του κόσμου. Όσο για την αποικιοκρατία, προσποιήθηκε την εξαφάνισή της μετά την ανεξαρτητοποίηση των πρώην αποικιών από την Ευρώπη, αλλά στην πραγματικότητα επιβίωσε, μεταμορφώθηκε στη νέο-αποικιοκρατία, τον ιμπεριαλισμό, την εξάρτηση, την ξενοφοβία, τον ρατσισμό, την εκδίωξη των αυτόχθονων λαών και

των αγροτών από τα προγονικά τους εδάφη προκειμένου να χτιστούν εκεί μεγαθήρια κ.λπ. Τέλος, η πατριαρχία, μπορεί να δίνει την εντύπωση ότι εξασθενεί, ως αποτέλεσμα των σημαντικών επιτυχιών των φεμινιστικών κινημάτων τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά η αλήθεια είναι ότι η ενδοοικογενειακή βία, οι διακρίσεις στη βάση του φύλου και οι γυναικοκτονίες βρίσκονται συνεχώς σε άνοδο. Το δεύτερο στοιχείο της πανουργίας συνίσταται στο ότι ο καπιταλισμός, η αποικιοκρατία και η πατριαρχία φαίνεται να είναι διαφορετικές μεταξύ τους οντότητες που καμία σχέση δεν έχουν η μία με την άλλη. Η αλήθεια είναι ότι κανένας από τους μονόκερους δεν έχει τη δύναμη να κυβερνά μόνος του. Χρειάζονται και οι τρεις για να γίνουν παντοδύναμοι. Με άλλα λόγια, όσο υπάρχει καπιταλισμός, θα υπάρχει και αποικιοκρατία και πατριαρχία.

Το τρίτο βασίλειο είναι το βασίλειο των συνεπειών. Αυτό είναι το βασίλειο όπου οι τρεις παντοδύναμες δυνάμεις δείχνουν το αληθινό τους πρόσωπο. Αυτό είναι το επίπεδο που η μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων είναι σε θέση να δει, έστω και με κάποια δυσκολία. Επί του παρόντος, αυτό το βασίλειο διαθέτει δύο βασικά τοπία, όπου και καθιστά τον εαυτό του εμφανή με τον πλέον ορατό και σκληρό τρόπο: η σκανδαλώδης συγκέντρωση πλούτου / η ακραία κοινωνική ανισότητα, η καταστροφή της ζωής στον πλανήτη / η επικείμενη οικολογική καταστροφή. Τα τρία παντοδύναμα όντα και οι διαμεσολαβητές τους μας προσφέρουν με αυτά τα βάνουσα τοπία μια φευγαλέα θέαση του σημείου όπου οδηγούμαστε εφόσον εμμένουμε να τα αντιμετωπίζουμε ως παντοδύναμα. Αλλά είναι πραγματικά παντοδύναμα; Ή η παντοδυναμία τους δεν είναι παρά καθρέφτισμα της τεχνητής ανικανότητας των ανθρώπων να τα πολεμήσουν; Ιδού η απορία.

Η απελευθέρωση της πραγματικότητας και η εξαιρετικότητα της εξαίρεσης

Η πανδημία προσδίδει μια χαοτική ελευθερία στην πραγματικότητα και κάθε προσπάθεια να την καταγράψουμε αναλυτικά είναι καταδικασμένη να αποτύχει, επειδή η πραγματικότητα είναι πάντα ένα βήμα μπροστά σε ό,τι νομίζουμε ή αισθανόμαστε γι' αυτήν. Για να τη θεωρητικοποιήσουμε ή έστω για να γράψουμε γι' αυτήν πρέπει πρώτα να τοποθετήσουμε τις κατηγορίες μας και τη γλώσσα μας στην άκρη της αβύσσου. Πρέπει να συλλάβουμε τη σύγχρονη κοινωνία και την κουλτούρα της σαν ένα *mise en abyme*, όπως θα το έθετε ο André Gide. Οι διανοούμενοι θα πρέπει να φοβούνται αυτή την κατάσταση περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο. Όπως συμβαίνει με τους πολιτικούς, οι διανοούμενοι γενικά δεν είναι πλέον οι διαμεσολαβητές μεταξύ των ιδεολογιών, των αναγκών και των προσδοκιών των απλών πολιτών. Διαμεσολαβούν μεταξύ τους τις μικρομέγαλες ιδεολογικές τους διαφορές. Γράφουν για τον κόσμο, αλλά όχι μαζί με

τον κόσμο. Υπάρχουν λίγοι δημόσιοι διανοούμενοι, και αυτοί αποτυγχάνουν επίσης να ξεφύγουν από τη σημερινή μας άβυσσο. Η γενιά που γεννήθηκε ή μεγάλωσε την περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο συνηθίζει να σκέφτεται κατ' εξαίρεση σε κανονικές περιόδους. Αντιμέτωποι με την κρίση της πανδημίας, δυσκολεύονται να σκεφτούν την εξαίρεση σε περιόδους έκτακτης ανάγκης. Το πρόβλημα είναι ότι η μεταβαλλόμενη, χαοτική καθημερινή πρακτική ξεγλιστρά από όλες τις προσπάθειες θεωρητικοποίησης και απαιτεί να γίνει κατανοητή με μορφή υποθεωρητικοποίησης. Είναι σαν η σαφήνεια της πανδημίας να παράγει τόσο έντονη διαφάνεια που μας καθιστά ανίκανους να διαβάσουμε, πόσο μάλλον να ξαναγράψουμε αυτό που γράψαμε σε μια οθόνη ή σε ένα χαρτί. Επιτρέψτε μου να δώσω δύο παραδείγματα.

Στην αρχή του ξεσπάσματος της πανδημίας, ο Giorgio Agamben διαμαρτυρήθηκε ενάντια στον κίνδυνο κήρυξης κατάστασης εξαίρεσης. Με την εφαρμογή μέτρων επιτήρησης και τον περιορισμό της κινητικότητας με το πρόσχημα της καταπολέμησης της πανδημίας, το κράτος θα συγκέντρωνε υπερβολικές εξουσίες, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τη δημοκρατία. Η προειδοποίησή του είναι λογική και υπήρξε προφητική όσον αφορά ορισμένες χώρες, ιδίως την Ουγγαρία. Ωστόσο, γράφτηκε σε μια χρονική στιγμή που οι πανικόβλητοι πολίτες συνειδητοποιούσαν ότι τα εθνικά συστήματα υγείας δεν ήταν προετοιμασμένα να καταπολεμήσουν την πανδημία και απαιτούσαν το κράτος να λάβει αποτελεσματικά μέτρα για να σταματήσει η εξάπλωση του ιού. Η αντίδραση ήταν άμεση και ο Agamben αναγκάστηκε να ανακαλέσει. Με άλλα λόγια, η εξαιρετικότητα αυτής της εξαίρεσης δεν τον άφηνε να σκεφτεί ότι υπάρχουν εξαιρέσεις που στη συνέχεια γεννούν άλλες εξαιρέσεις, και ότι συνεπώς στο μέλλον θα πρέπει να διακρίνουμε όχι μόνο το δημοκρατικό κράτος από το κράτος εξαίρεσης αλλά επίσης το δημοκρατικό από το αντιδημοκρατικό κράτος εξαίρεσης.

Η δεύτερη περίπτωση έχει να κάνει με τον Σλάβοϊ Ζιζέκ, ο οποίος, περίπου την ίδια στιγμή, προέβλεπε ότι η πανδημία αναδεικνυε τον «παγκόσμιο κομμουνισμό» ως τη μοναδική μελλοντική λύση. Η πρόταση ήταν σύμφωνη με τις, γραμμένες σε κανονικές περιόδους, θεωρίες του, αλλά ήταν εντελώς ανακόλουθη σε περιόδους εξαιρετικής εξαίρεσης. Έτσι, κι εκείνος, χρειάστηκε να αναδιατυπώσει. Έχω ισχυριστεί, βασιζόμενος σε αρκετούς λόγους**, ότι η εποχή των διανοούμενων της εμπροσθοφυλακής έχει παρέλθει. Οι διανοούμενοι πρέπει να θεωρούν τους εαυτούς τους ως διανοούμενους της οπισθοφυλακής, πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες και τις προσδοκίες των απλών πολιτών και να βρίσκουν πώς να τις χρησιμοποιούν ως θεμέλιο για τις θεωρίες τους. Διαφορετικά, οι πολίτες θα είναι ανυπεράσπιστοι απέναντι σε εκείνους που απλώς μιλούν τη γλώσσα τους και κατανοούν τις βαθιές ανησυχίες τους. Σε πολλές χώρες αυτοί θα είναι οι

** *The End of the Cognitive Empire*. Durham, Duke University Press, 2018: 153–155, 186 και 261.

συντηρητικοί ευαγγελικοί πάστορες ή οι ριζοσπάστες μουσουλμάνοι ιμάμηδες, που υποστηρίζουν την καπιταλιστική, αποικιοκρατική και πατριαρχική κυριαρχία.